

הכותל המערבי שלא זזה ממנו השכינה – היכן הוא?

- א. הקדמה
- ב. 'כותל מערבי' במדרשי חז"ל ככינוי לכותל ההיכל
- ג. כותל מערבי של עזרה
- ד. קדושת מערב קודש הקודשים
- ה. קדושת צד מערב
- ו. המסורת על אודות ה'כותל המערבי'
- ז. העתקת הכינוי 'הכותל המערבי' אל חומת הר הבית
- ח. כותל מערבי אינו חרב לעולם
- ט. מסקנה

א. הקדמה

"הכותל המערבי" מופיע פעמים רבות בחז"ל ובראשונים (במדבר רבה יא, ב; שיר השירים רבה ב, ד; פסיקתא דרב כהנא פיסקה ה ועוד). לעתים מכונה הוא (במדבר רבה נשא יא, ב ועוד) "כותל מערבי של בית המקדש", וכן נזכר (רש"י יומא כא, א; מאירי שם טז, ב ועוד): "כותל מערבי של העזרה". רבים מייחסים את המושג 'כותל המערבי' לכותל המערבי הנוכחי של הר הבית. במאמר זה נביא את דברי חז"ל ואת דברי הראשונים המתייחסים לכותל המערבי ונבחן לאיזה כותל כוונתם. חשוב לציין, כי אין מאמר זה בא לזלזל, חלילה, בכבודו ובקדושתו של הכותל המערבי הנוכחי, אלא רק להעמיד דברים על דיוקם.

ב. 'כותל מערבי' במדרשי חז"ל ככינוי לכותל ההיכל

מצינו מדרשים המתארים את כותל מערבי של היכל, וכגון מה שאמרו חז"ל:

ומשחרב ביהמ"ק נסתלקה השכינה לשמים שנאמר "ה' בשמים הכין כסאו". ר"א אומר: לא זזה השכינה מתוך ההיכל שנאמר "והיו עיני ולבי שם וגו'", וכן הוא אומר (תהלים ג) "קולי אל ה' אקרא ויענני מהר קדשו סלה", אף על פי שהוא חרב הרי הוא בקדושתו... א"ר אחא: לעולם אין השכינה זזה מכותל מערבי שנאמר "הנה זה עומד אחר כתלנו...". (שמות רבה פרשה ב סימן ב)

במדרש מובאות שלוש דעות בנוגע למעמדה של השכינה לאחר החורבן. לפי הדעה הראשונה נסתלקה השכינה לשמים, לפי רבי אלעזר נשארה במקום ההיכל ולפי רב אחא "לא זזה מכותל מערבי", ומסתימת לשונו משמע שמדובר על כותל מערבי של היכל (שעליו דיבר ר"א).

כך גם במדרש המתאר את מרידתו של אלישע בן אבויה, כפי שסיפר לרבי מאיר:

פעם אחת הייתי רוכב על הסוס סמוך לכותל מערבי של בית המקדש, ושמעתי בת קול יוצאת מבית קדשי הקדשים ומפוצצת ואומרת, "שובו בנים שובבים" (ירמיה ג, יד) – חוץ מאלישע... שמרד בי. (מדרש זוטא, קהלת פרשה ז)

אלישע בן אבויה, רבו של רבי מאיר ובן דורו של רבי עקיבא, חי לאחר החורבן והיה רוכב ליד שרידי המקדש בסמוך לכותל המערבי של ההיכל הוא כותל קודש הקודשים, וכביכול שמע דברים שנאמרו 'מאחורי הפרגוד' הוא "הכותל המערבי של בית המקדש".

מדרש נוסף מתאר את המקדש לאחר חורבנו כאשר אחד מכתליו, בשל קדושתו המיוחדת, נשאר עומד על תילו:

נכנס ר' נתן לבית המקדש, ומצא בית המקדש חרב וכותל אחד עומד. אמר: מה טיבו של כותל זה? אמר אחד: אני אראך! נטל טבעת ונעצה בכותל, והיתה הטבעת ההיא הולכת ובאה [=מיראת המקום וקדושתו]. (אליהו רבה, פרשה כח)

ומסתבר שאותו כותל אחר (ומיוחד) היינו הכותל המערבי שמוזכר במקומות אחרים, הוא כותל ההיכל.

ג. כותל מערבי של עזרה

אף כותל מערבי של עזרה נתקדש בקדושה מיוחדת, שכן הוא תוחם מצדו המערבי את השטח המכונה "אחורי בית הכפורת" שנתקדש אף הוא בקדושה מיוחדת, וכדברי חז"ל: "ונועדתי לך שם" ... ללמד, שאפילו מה שאחורי הכפורת אינו פנוי מן השכינה². כלומר: השטח שאחורי בית הכפורת, בהיותו ה'חצר האחורית' של קודש הקודשים מקום השראת השכינה, התקדש אף הוא בקדושה מיוחדת של השראת שכינה. ואכן, העמידו שמירה תמידית של לויים בכל לילה בין שני כתלים אלה – כותל ההיכל וכותל העזרה – מפני כבודו וקדושתו של המקום (מידות א, א). נראה שבשל קדושתו המיוחדת של "אחורי בית הכפורת" נתייחד כותלו המערבי, הוא כותל העזרה המערבי, וקדושתו אף היא יתירה על פני שאר כותלי העזרה.

ד. קדושת מערב קודש הקודשים

להבנת תוכן דברי חכמינו ז"ל, במאמרם: "לעולם אין השכינה זזה מכותל מערבי", חשוב להבין כי קדושתו של הכותל המערבי (של ההיכל) אינה בשל היותו 'שריד בית מקדשנו',

1. כגרסת הגמ' ביומא עז ע"א בסיפור זה.

2. פסיקתא דרב כהנא פיסקא א – ויהי ביום כלות.

הכותל המערבי שלא זזה ממנו השכינה – היכן הוא?

אלא אדרבה, קדושתו המיוחדת חלה בשל היותו בנוי במערבו של קודש הקודשים – ששם עיקר השראת השכינה.

עדות לכך אנו מוצאים בלשון הרמב"ם במורה נבוכים (ג, מה):

אברהם אבינו ע"ה בחר את הר המוריה... ופירסם שם ביחוד ה', וייחד המערב שקודש הקדשים – במערב. והוא ענין אומרם (ב"ב כה ע"ב): 'שכינה במערב'. וביארו רבותינו ז"ל... שאברהם אבינו ייחד המערב, כלומר בית קדש הקדשים.

וכשם שקודש הקודשים נתקדש בשל היותו במערב הר המוריה, כך הכותל המערבי קדושתו היא בשל היותו במערב. לדעת הרמב"ם אף אבן השתייה שעליה היה מונח הארון הייתה במערב קודש הקודשים, כפי שכתב בהל' בית הבחירה (ד, א): "אבן היתה בקדש הקדשים **במערבו** שעליה היה הארון מונח".³ מכאן מובן המאמר, "לא זזה שכינה מכותל מערבי", כי כותל זה נתקדש מכוח הארון והכרובים הסמוכים לכותל זה.

קדושה זו שראשיתה בימי אברהם אבינו, קיימת לדורות, ואף בחורבנו של הבית לא זזה שכינה מהכותל המערבי [של ההיכל] שהוא עיקר מקום השראת שכינה. וכפי שכתב הרמב"ם (בית הבחירה ו, ט; ע"פ מגילה כח ע"א):

מקריבין הקרבנות כולן אף על פי שאין שם בית בנוי... ולמה אני אומר במקדש וירושלים קדושה ראשונה קדשה לעתיד לבוא?... לפי שקדושת המקדש וירושלים מפני השכינה ושכינה אינה בטלה והרי הוא אומר: 'זהשימותי את מקדשיכם', ואמרו חכמים: אף על פי שהן שוממין – בקדושתן הן עומדים.

ה. קדושת צד מערב

דברים מפורשים בעניין ייחודו וקדושתו של מערב קודש הקודשים אנו מוצאים בשאלה הלכתית שנשאל הרדב"ז:

שאלת ממני, אודיעך דעתי, במי שאנסוהו ליכנס לבית המקדש [=לבית העומד על מקום המקדש] לעשות איזו מלאכה והגיע זמן תפלה, ונמצא עומד בין כותל מערבי ובית קדש הקדשים. כיון שאמרו חז"ל: 'לא זזה שכינה מכותל מערבי'... לאי זה צד יהפוך פניו? תשובה... דעתי הוא שיהפוך פניו אל קדש הקדשים ככל שאר המתפללים... תדע שגם בזמן שבת המקדש קיים השכינה במערב היתה, ואפילו הכי, מי שהיה

3. אמנם האחרונים התחבטו בביאור דברי הרמב"ם הללו, שהרי בדי הארון הגיעו מצד אחד לטרקסין המזרחי ומצד שני לכותל המערבי, ולכאורה הם היו באורך שווה בשני צידיו. ראה ירושלמי בבא בתרא יט ע"ב: "אמר רבי לוי ותני כן בשם ר' יודה בי ר' אלעאי ארון עומד באמצע וחולק הבית עשר אמות לכל רוח". אך מכל מקום דברי הרמב"ם מפורשים, ואף אם נוציאם מדי פשוטם עדיין ניתן ללמוד מהם את ייחודו של מערב קודש הקודשים.

עומד בבית החליפות, אחורי קדש הקדשים, באחת עשרה אמה שבין כותל מערבי [=של עזרה] לאחורי קדש הקדשים, היה צריך להפוך פניו אל קדש הקדשים ואחוריו אל כותל מערבי [=של עזרה]... ומה שארז"ל "לא זה שכינה מכותל מערבי" דומה למה שאמרו "שכינה במערב", רוצה לומר במערבו של עולם, וצד מערב נקרא כותל מערבי. ומה שאמרו ז"ל "לפיכך לא חרב כותל מערבי" כדאיתא במדרש שיר השירים על פסוק "הנה זה עומד אחר כתלנו" – לפי שכותלי בית המקדש מכוון כנגד עולם העליון וכותל מערבי מכוון כנגד השכינה, ולכן לא חרב עד היום הזה.

לדעת השואל, מכיוון ש"לא זה שכינה מהכותל המערבי", הייתה הווא-אמינא שמי שנמצא במערב העזרה או במערב הר הבית צריך להפוך פניו לכיוון מערב ולהתפלל לכיוון הכותל המערבי של העזרה או של הר הבית, כשאחוריו כלפי מקום קודש הקודשים החרב (מתוך הווא-אמינא שמכיוון שגלתה ממנו השכינה בטלה קדושתו וגלתה לכותל המערבי). אך הרדב"ז בתשובתו מבטל הווא-אמינא זו וקובע שמה שאמרו חז"ל שלא זה שכינה מהכותל המערבי אינו קשור לחורבן בית המקדש, ואף בהיות הבית על תילו הייתה השראת שכינה מיוחדת על הכותל המערבי (של ההיכל), שהצד המערבי הוא המקודש ביותר, ולכן מי שהיה אחורי בית הכפורת היה הופך פניו לכיוון קודש הקדשים.⁴

הדברים אף מדויקים מלשון חז"ל: "לעולם אין השכינה זה מהכותל המערבי", כלומר, השכינה שרתה על אותו הכותל המערבי אף בהיות הבית עומד על תילו. אילו הייתה השראת השכינה על הכותל המערבי פועל יוצא של גלות ונדידת השכינה ממקומה בקודש הקודשים אל חומת הר הבית, היה צריך לומר 'משחרב בית המקדש גלתה שכינה ושכנה בכותל המערבי'.⁵

1. המסורת על אודות הכותל המערבי

כמובא לעיל, חז"ל והראשונים השתמשו במושג "כותל מערבי" לציון הכותל המערבי של ההיכל. לעומת זאת, המושג 'הכותל המערבי' ב'הא הידיעה', שכוונתו לכותל הר הבית –

4. [הערת עורך (ב.א.): מדברי הרדב"ז דווקא עולה שהכותל הידוע בכינוי היום כ'כותל המערבי' הוא הכותל שעליו אמרו חז"ל שלא זה ממנו שכינה. אלא שהרדב"ז זיהה [כנראה בטעות] כותל זה ככותל העזרה ולכן סבר שיש בינו ובין קודש הקודשים י"א אמה. (ראה מאמרו של הרב זלמן קורן בגיליון ל עמ' 56-64, ובתגובת הרב ישראל בגיליון לא). הרדב"ז מחדש שאף בהיות בית המקדש עומד על תילו הייתה השראת שכינה מיוחדת על הכותל המערבי, משום שהוא מכוון כנגד צד מערב ("מערבו של עולם"), ו"שכינה במערב". אך איך זה נוגע לחובה להתפלל כשפניו כלפי קוה"ק, ולכן כשם שבזמן הבית למרות קדושת הכותל המערבי מי שנמצא אחורי בית הכפורת מפנה פניו לקוה"ק ואחוריו לכותל המערבי – כך גם בימינו.]

5. בייחוד תמוהים הדברים, מכיוון שעל פי המשנה בתחילת מסכת כלים המונה עשר מדרגות של קדושה, בין קדושת קודש הקודשים לקדושת חומת הר הבית ישנן שמונה מדרגות קדושה!

כמקובל בפי העם בימינו – הוא מושג חדש יחסית, שאינו נזכר בדברי חז"ל ולא בראשונים. בהקשר לכך ראוי להביא תיאור מתקופת הראשונים, שכן בזמן הגלות ביקרו בירושלים תלמידי חכמים ותיירים יהודים, ויש מהם שמזכירים את המושג 'כותל מערבי' במושגי זמנם ככותל קודש הקודשים. זה לשון רבי בנימין מטודלה שביקר בירושלים:

ושם [=בירושלים]... מקום המקדש. ובנה עליו עומר בן אל-כטאב כיפה גדולה ויפה עד מאד. ואין מכניסים שם הגויים שום צלם ושום תמונה, אלא שבאים שם להתפלל. ולפני אותו מקום – 'כותל מערבי', והוא אחד מן הכתלים שהיו בקדש הקדשים. וקוראים אותו [=אנשי ירושלים] 'שער הרחמים', ולשם באים כל היהודים להתפלל לפני הכותל בעזרה.⁶

(ר' בנימין מטודלה, מסעות ארץ ישראל, מאת אברהם יערי, עמ' 40)

מכאן אנו למדים שבתקופת הראשונים נקרא כותל מערבי של קודש הקודשים – 'כותל מערבי', ויהודי ירושלים היו באים להתפלל לפניו, והיו מכנים אותו בשם 'שער הרחמים',⁷ שכן מן המקדש מתקבלות התפילות – ככתוב בתפילת שלמה (מלכים-א ח, לח): "ופרש כפיו אל הבית הזה", וכדברי יעקב אבינו (בראשית כח, יז): "אין זה כי אם בית אלהים וזה שער השמים".

ז. העתקת הכינוי 'הכותל המערבי' אל חומת הר הבית

לפי מקורות שונים, נחשף קטע של הכותל המערבי של הר הבית לפני מאות שנים אחדות על ידי הסולטן הטורקי.⁸ באותה תקופה כבר לא הורשו היהודים להיכנס לתוך רחבת הר הבית ועם הזמן הפך מקום התפילה הקרוב ביותר למקום קודש הקודשים למקום תפילה ליחידים.⁹ כך נדד השם 'כותל מערבי' של ההיכל העומד בראש הר המוריה, אל חומת הר הבית המערבית. המושג 'כותל מערבי של הר הבית' איננו מופיע בדברי חז"ל ולא בכתבי

6. בכתבי ראשונים מצוי שימוש בכינוי ה'עזרה' כמתייחס לרחבת הר הבית, כך כותב תלמיד הרמב"ן מסעות ארץ ישראל עמ' 81, וכן הרדב"ז בתשובתו תרצ"א, ואחרים (עיי' מעלין בקודש במאמר הרב ישראל אריאל שליט"א, גיליון לא עמ' 25).

7. בעניינה של פיסקה זו בדברי ר' בנימין מטודלה, נאמרו פירושים שונים. הקושי העיקרי שבדבריו הוא שהכינוי 'שערי רחמים' נזכר כבר בתקופת הראשונים (וביניהם ה'כפתור ופרח', שדבריו נידונו בהרחבה בגיליונות קודמים) כמתייחסים לשערים הסגורים שבחומה המזרחית של הר הבית באזור 'שער שושן'. מכל מקום דבריו מפורשים ש'הכותל המערבי' הוא הכותל המערבי של ההיכל והמתפללים לפניו היו עומדים ב'עזרה', כלומר בשטח הר הבית. ושמא כל מקומות התפילה הסמוכים למקום המקדש נקראו בשם זה.

8. 'אלה מסעי' למוהר"ם חגיז, ראה 'עיר הקדש והמקדש' חלק ד, פרק ב.

9. אמנם יש חוקרים (מאיר בן-דב, הכותל המערבי מאימת?) הסוברים שהתחילו להתפלל במקום כיחידים (בלי מניין) כבר בתקופת הרמב"ן במאה ה-14, עת התבססות הקהילה היהודית ברובע היהודי.

הראשונים,¹⁰ שכן כותל זה לא התקדש בקדושת ההיכל והעזרה. השם 'כותל מערבי של הר הבית' החל להופיע בשפת העם במאות השנים האחרונות, ובעקבות זאת גם בספרות האחרונים. לראשונה מופיע כינוי זה בכתבי ר' עובדיה מברטנורא¹¹ שם כתב:

וכותל מערבי, אשר הוא קיים עדיין, רצוני לומר חלק ממנו, אבניו הן אבנים גדולות מאד ועבות, לא ראיתי כגודל האבנים ההן בשום בניין קדמון, לא ברומי ולא בשאר מקומות.

באשר לקיום מניינים קבועים ליד הכותל, הדבר הונהג כחידוש לפני כמאה שנים, זאת, על ידי יהודים המתגוררים בירושלים שבין החומות.¹² ממילא מסקנת הדברים היא, שכוונת חז"ל במאמרם – "מעולם לא זזה שכינה מכותל מערבי של בית המקדש", הכוונה היא לכותל קודש הקודשים.

ה. כותל מערבי אינו חרב לעולם

אחת הסיבות להעתקה המוטעית של הכינוי הכותל המערבי מכותל ההיכל אל חומת הר הבית, הוא מדרש חז"ל האומר הכותל המערבי אינו חרב לעולם, ואילו במציאות אנו רואים שכל כותלי ההיכל חרבו ועל חורבותיהם נבנתה כיפת הסלע. הדברים חוזרים על עצמם בכמה מקומות בחז"ל, כגון במדבר רבה:

"הנה זה עומד אחר כתלנו" – זה כותל מערבי של בית המקדש שאינו חרב לעולם, למה? – שהשכינה במערב. (במדבר רבה, פרשה יא)

עוד מצינו מדרש (שיר השירים רבה פרשה ב, ד) האומר: "שנשבע לו הקב"ה שאינו חרב לעולם". כיצד אם כן ניתן לבאר מדרשים אלו?

אכן לעומת מדרשים אלו, מצינו פסוקים ודברי חז"ל, המדברים על נבואה, שהכתלים כן יחרבו וייהרסו עד היסוד, וכלשון הגמרא:

הראהו הקב"ה לדוד... חורבן בית ראשון וחורבן בית שני... ככתוב: "זכור ה' לבני אדם את יום ירושלים, האומרים ערו [=בית ראשון] ערו [=בית שני] עד היסוד בה". (גיטין נז ע"ב)

10. הרמב"ם הזכיר שעלה והתפלל בבית הגדול ולא הזכיר את הכותל המערבי, כמו כן בנימין מטודלה הזכיר את שער הרחמים, כמקום שבאים היהודים להתפלל. הרב טוקוצ'ינסקי כותב בספרו 'עיר הקודש והמקדש', עמ' כג, שהכותל המערבי של הר הבית לא היה מוכר לראשונים, והתפילות ליד כותל זה החלו לפני כשלוש מאות שנה.

11. אגרות ארץ ישראל עמ' 134; בשנת 1488, לפני כ-530 שנה.

12. על ידי הרב הלל משה מעשיל גלבשטיין, מחבר ספר 'משכנות לאביר יעקב'.

הכותל המערבי שלא זזה ממנו השכינה - היכן הוא?

לכן ניתן לומר שהמדרשים חלוקים ביניהם ולפי מדרש זה ההיכל כולו חרב. כמו כן ניתן לתרץ על פי הרדב"ז דלעיל שהביטוי 'אינו חרב' אין משמעותו לחורבן פיזי, אלא מתייחס לשכינה שאינה עוזבת את המערב. ניתן גם לומר שכותל מערבי של היכל לא יחרב על פי הפוסקים האומרים שקירות כיפת הסלע נבנו על היסודות הקדומים של קירות ההיכל,¹³ לשיטתם ניתן לומר שבצד מערב לא חרב הכותל עד תומו, וכשבנו המוסלמים את כיפת הסלע הותירוהו על כנו וחילוהו באריחים צבעוניים.

ברם כנגד הקושייה מאי-קיומו (לכאורה) של כותל ההיכל המערבי בימינו, ניצבת קושייה הפוכה - שהרי חומת הר הבית ניצבת ברובה עד ימינו! (הכותל הדרומי והכותל המזרחי שעומדים על תילם עד ימינו גבוהים בהרבה מהכותל המערבי, ובוודאי לא חרבים יותר ממנו). אם כן, על מה, אפוא, נאמרה 'שבועה' זו?

יתירה מכך, מלשון מדרש רבה לאיכה נראה שהחומה שנותרה על תילה היא חומת ירושלים:

שלש שנים ומחצה הקיף אספסיאנוס את ירושלם והיו עמו ארבעה דוכסין, דוכס דערביא, דוכס דאפריקא, דוכס דאלכסנדריא, דוכס דפלסטני. אמר ליה אספסיאנוס לרבן יוחנן בן זכאי שאל לי שאלה ואנא עביד... אמר לו בעי אנא דתירפי לפילי מערבאה דהיא אזלא ללוד, דכל בר דנפיק עד ארבעה שעין יהא לשיזבא. [=אני מבקש שתשחרר את השער המערבי שמשם הולכים אנשי ירושלים ללוד, שכל מי שייצא משם עד ארבע שעות יינצל].

מן דכבשה פליג ארבע טכסייא לארבעה דוכסייא, וסליק פילי מערבאה לפנגר, וגזרו מן שמיא דלא יחרב לעולם, למה? ששכינה במערב. אינון אחרוב דידהון, הוא לא אחריב דידיה. [=משכבש את ירושלים חילק אספסיאנוס את ארבע החומות =] של העיר [לארבעת הדוכסים, והשער המערבי עלה בחלקו של פנגר. וגזרו מן שמיא שמקום זה לא יחרב לעולם, למה? ששכינה במערב. שלושת הדוכסין החריבו את שלהם, פנגר לא החריב את החומה המערבית שהוטלה עליו].

שלח ואתייה, אמר לו למה לא אחרבת דידך, אמר ליה חייך לשבחא דמלכותא עבדית, דאילו חרבתי לא הות ידעת ברייה מה חרבת, וכדו יחזיין בריאתא, אמרין חזו חייליה דאספסיאנוס מה אחרב. [שלח אספסיאנוס והביא אותו. אמר לו: למה לא אחרבת את שלך? אמר לו: חייך! לפאר את מלכותך התכוונתי, שאילו אחרבתי את יופיה [=של ירושלים] לא היו יודעים הבריות איזו עיר גדולה אחרבת.

13. ראה שו"ת רדב"ז ב, תרלט הכותב כי מלכי העכו"ם חפרו כדי לגלות יסודות הבית, לבנות עליהם חומת הבית. וכן כתב תלמיד אלמוני של הרמב"ן "והבנין על בית קדשי הקדשים ועל ההיכל". וכן בספר 'פרשת אלה מסעי' לר' משה חגיז, שבו הוא מנסה לקבוע כי מדרש שלמה נבנה על יסודות לשכת הגזית. וכן האריך בזה הרב זלמן קורן שליט"א.

מדברי המדרש ברור, שמדובר בחומת ירושלים המערבית ששערה פתוח לכיוון העיר לוד, וזו החומה שעמדה שלוש שנים במצור. מכאן תמיהה על הנסיון להסביר את המדרש שכוונתו לכותל מערבי של הר הבית (מאיר בן-דב, "הכותל המערבי: מאימתי?"). וראה הרב זלמן קורן שליט"א, "ועשו לי מקדש".

המדרש מחדש שגם חומת ירושלים המערבית מקודשת, כי השכינה במערב.¹⁴ את דברי המדרש "שלא יחרב לעולם" ניתן לבאר ש"גזרו מן שמיא שלא יחרב", אין זו 'שבועה' והבטחה לחומה שתישאר על עומדה לנצח, אלא שלאחר ששרדה החומה את החורבן, וכן המשיכה לעמוד עוד שנים רבות, מתוך התפעלות אמרו חכמים, שכותל מערבי זה לא יחרב לעולם כחלק מחורבן המקדש וירושלים, אך ברבות השנים חרבה אף היא (ורק חלקים ממנה נשתמרו).

ט. מסקנה

ה'כותל המערבי' שעליו אמרו חז"ל שממנו לא זזה שכינה, הוא כותל ההיכל (ובדוחק ניתן לבארו גם על כותל העזרה). דורות אחר החורבן המשיכו יהודים לעלות אל הר הבית ולהתפלל כנגד מקום המקדש מול כותל ההיכל. משלא התאפשר הדבר בדורות האחרונים ע"י השליטים המוסלמים, המשיכו היהודים בכיסופיהם להתפלל במקום הקרוב ביותר אל מקום המקדש שאליו יכלו להגיע – מול כותל הר הבית המערבי. ברבות השנים הועתק הכינוי 'הכותל המערבי' אל חומת ההר, בלשון השאלה.

לסיים, ראוי להביא את דברי הרב גורן זצ"ל במכתבו ל'ועדת השרים לענייני המקומות הקדושים', כפי שהביא בספרו 'הר הבית' (עמ' יז):

ייחודו של ה'כותל המערבי' כמקום תפילה... אינו עולה על שלש מאות שנה... אין זכות לכותל... להיות תחליף להר ה'. כי הכותל, שאמרו עליו חז"ל – 'שלא זזה שכינה מכותל מערבי', הכוונה היא לכותל מערבי של קדשי הקדשים, או של עזרה.

14. ראה לעיל פרק ה דברי הרדב"ז בעניין.

המקדש
וקודשיו

